

Forfatteren er redaktør på Jysk Ordbog

Viggo Sørensen:

Ægt

begreb og glose — og hvordan Jysk Ordbog håndterer denne dobbelthed

Ægt. Nej, ordet har ingen sammenhæng med *ægthed* eller *ægteskab*. Det er et substantiv afledt af verbet *age* (= køre), og det betød oprindelig blot: *kørsel*. I Hægstad&Torp.xlvi ff. ses sådanne dental-afledninger (på *-t* etc.) at have været overordentlig almindelige i gammelnorsk (og tilsvarende i gammeldansk); men de fleste er uddøde i nyere dansk. Når der i AaHans.MD.II.286 opregnes 23 stadig anvendte (*blæst, frost* etc.), kommer tallet kun så højt, fordi sammensætningsled som (*af-*) *gift* og (*ved-*) *tægt* medregnes, og fordi *ægt* er medtaget (skønt allerede ODS. har dømt det forældet).

Som almindelig betegnelse har *kørsel* tidligt udkonkurreret *ægt*; men sidstnævnte ord har helt frem til nutiden overlevet i en juridisk særbetydning, nemlig om pligtkørsel. Det gamle bondesamfund var helt op i 1800-tallet domineret af naturaløkonomi, så varer, tjenester, løn, ja selv afgifter af enhver art i reglen måtte udredes i form af varer eller tjenesteydelser – og en fremtrædende type ydelse var *ægt*.

En af de faste udgifter gennem hele middelalderen og op mod 1800 var jo tiende, især udredt i korn og kvæg, og disse varer skulle naturligvis også køres til et passende forbrugs- eller opbevaringssted for tiendeholderen (kirken, den lokale præst, biskoppen og sidenhen kongen, fra 1600-tallet også andre personer eller institutioner, som tiende-andele blev bortforpagtet eller solgt til). Altså: tiende inklusive *ægt*.

I senmiddelalderen blev de allerfleste bønder i Jylland fæstere, og med hoveriets indførelse kom hovedparten af deres fæsteafgift til

at bestå af reguleret hoveriarbejde, herunder ægt (markarbejde med vogn, transport af gods og personer for herremanden). Lad mig kalde denne type ”ægt 1”.

Allerede tidligt i middelalderen var det også blevet pålagt alle bønder at yde arbejde for kongemagten i forbindelse med kongens og hans embedsmænds rejser rundt i riget, samt ved større anlægsarbejder, militære operationer etc., og også hér var ægt en af de vigtigste opgaver. Dette kan så hedde ”ægt 2”.

Med den hastige vækst af hof og centraladministration, som sætter ind i 1600-tallet, steg behovet for pengeøkonomi, så selv store kapitalposter lod sig overføre og modregne uden forsinkelse og uden materielt spild undervejs. Afviklingen af naturaløkonomi startede i samfundets top, men blev også en nødvendighed for jævne bønder i takt med, at fæstevæsenet i løbet af 1800-tallet afløstes af selveje, og at tiende- og fæsteafgift (herunder hoveri, og en del heraf ægt) blev erstattet af pengeafgifter.

De fleste andre ægtforpligtelser blev afskaffet i samme periode: Ægt af personer i statsregi (især af embedsmænd og arrestanter) blev ved forordning af 1844 erstattet af statsfinansieret transport; ægt i forbindelse med vejreparation mv. blev ved forordning af 1841 indskrænket til at gælde biveje, og selv dette overgik i 1867 til kommunen, idet omkostningerne blev dækket af kommuneskat.

Tilbage stod herefter kun, at der kunne budes (dvs. indkaldes) til kommunal snerydning, og at sognets gårdmænd (i henhold til reglement af 1801) kunne budes til befordring af jordemoder (efterhånden også læge), dette sidste blot som videreførelse af en gammel sædvane. Lad mig kalde denne sene type ”ægt 3”.¹⁾

1. Ægt som leksikalt problem

Da begrebet *ægt* ligger meget fjernt for vor nutidige bevidsthed, må Jysk Ordbog naturligvis give en grundig forklaring på, hvad der ligger i betegnelsen. Men en ordbog er jo ikke det perfekte medie for et historisk rids i stil med ovenstående. Både mht. længde og kompleksitet ville det sprænge rammerne for ordbogens betydningsangivelser.

Hertil kommer, at glosen *ægt* kun er én af flere, Jysk Ordbogs kilder anvender om begrebet *ægt*; det kan også hedde fx *konge-køren* og *rede-skyld* – helt bortset fra, at man kan bruge en bred gløse som

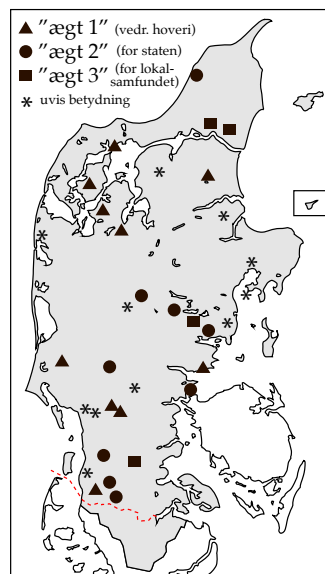
pligt-kørsel, *pligt-arbejde*, ligesom man tidligere kunne sige, at man var *budet* (= tilsagt) til at køre dette og hint for den og den. Da der ligger et kvalificeret antal kilder bag hver af betegnelserne *ægt*, *konge-ægt*, *konge-køren* (evt. *-kørsel*), *konge-rejse* og *rede-skyld* (se kort 1-5), skylder vi ordbogens brugere en artikel for hver af disse betegnelser.²⁾

Men så står helhedsbilledet af begrebet *ægt* i fare for at fortune sig, hvor flittigt vi end laver gensidige henvisninger artiklerne imellem. For de nævnte betegnelser er hen over den periode, som Jysk Ordbog dækker (dvs. 1700-1920), ikke uden videre stedbundne alternativer (sådan som fx *hersken*, *hæten*, *katten*², *noden* og *vånden* er det for begrebet "kræsen"); de er til dels optegnet i samme egne, men de dækker ikke overalt med sikkerhed de samme nuancer af *ægt* (opregnet i denne artikels start).

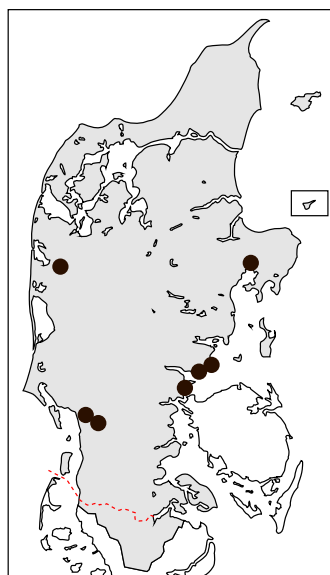
Udvejen af dette dilemma er – som i andre, lignende situationer – godt nok (på udtrykskriterier) at splitte materialet op på fem artikler, men så samtidig (til sikring af indholdssiden) at skrive en tidskriftartikel om begrebet, hvortil kan henvises fra de enkelte ord-bogsartikler. I nærværende tilfælde denne tidskriftartikel i Ord & Sag om *ægt*.

2. Vedr. glosen *ægt*

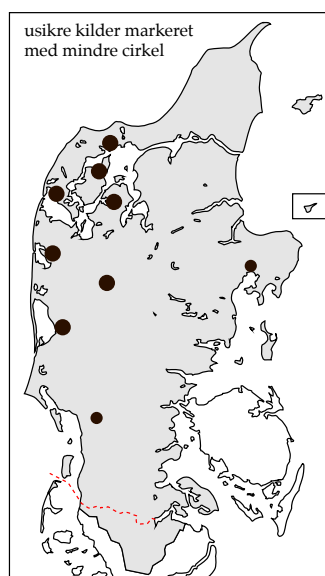
Som det ses på kort 1, har vi ordet *ægt* registreret fra stort set hele Jylland, med en vis overvægt mod sydvest. Kilder med (fin eller grov) lydskrift viser, at ordet har haft den forventede dialektudtale (med gammeldansk *-kt* > *-jt*): *æjt*, i Syd- og Sønderjylland dog *æj-t* el. *æj't* (altså med længde el. vestjysk stød, afspejlende en ældre tostavellesform: *ægte*). Det har altså overalt været en ægte bestanddel af den lokale dialekt, selv om dets brug har været stærkt begrænset i sammenligning med *kørende*, *kørsel*; det har (først og fremmest) været en

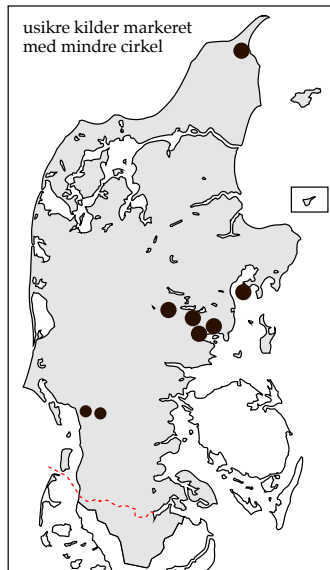
Kort 1. ægt

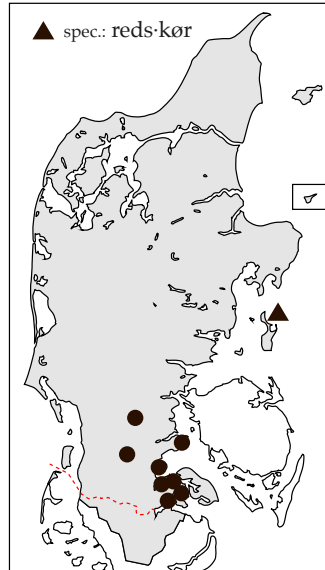
Kort 2. konge-ægt

Kort 3. konge-køren

Kort 4. konge-rejse

Kort 5. rede-skyld

specialglose for pligtkørsel (af en eller flere af typerne ”ægt 1”, ”ægt 2”, ”ægt 3” fra starten af denne artikel; tiende-ægt forsvandt allerede i 1600-tallet).

De fleste kilder for ”ægt 1” (i forbindelse med hoveri) er fra 1700-tallet eller omtaler klart forhold på den tid; det er typisk sogne- eller egnhistorier, landsbyvedtægter, optegnede fortidsminder eller forfatteres reference til fortiden. Kilderne fordeler sig tyndt hen over Jylland, svagest helt i nord og syd (men det kan være helt tilfældigt, afhængigt af hvorfra og hvor dybtgående der er udskrevet den slags stof til ordbogen).

Som teknisk term i fæstekontrakter mv. optræder ordet også sporadisk i forbindelser og sammensætninger, såsom *stakket* hhv. *lang ægt*, *skovægt* og *kornægt* (om transport af brændsel hhv. korn til mølle eller salg). Disse betegnelser er hver for sig så fåtallige i materialet (og betydningsmæssigt så gennemskuelige), at de højst fortjener at medtages efter planke under *ægt*.

Men så optræder der tillige *køre*- hhv. *løbeægt* (om pligtærinder til vogns hhv. fods), og her er betydningen af *ægt* jo reduceret til ”pligtigt ærinde”. Ligesom det muligvis er i betydningen ”pligt”, sammensætningen *arbejds-ægt* anvendes poetisk i Noe-Nygård.S.23. Et andet betydningsvrid foreligger i flg. optegnelse fra Salling: *To og to gårde var sammen om hovarbejdet* (på en af herregårdens agre), *det kaldtes en ægt, man sagde, at de var to i ægt*.³⁾ Formentlig sådan, at den ene lagde vogn, den anden trækdyr til arbejdet; det man ellers ville kalde, at de gjorde *vognlag* el. lign.⁴⁾ Ingen af disse betydningsnuancer er selvindlysende og bør derfor nævnes ”efter planke” i bunden af ordbogsartiklen *ægt*.

Hvad angår ”ægt 2” (vognkørsel for stat mv.), har Jysk Ordbog 10 sikre kilder. Kun tre af dem, jævnt spredt ned over Nørrejylland, fortæller om transport i fredstid (i sidste halvdel af 1800-tallet). Denne form for ægt (sikkert ret hyppig, jf. afsnit 4 ndf.) var dybt upopulær: *Ægtkørsel var i gammel Tid en stor Byrde for Gaardmændene. Man skulde i Ægt køre med Arrestanter, alle Embedsmænd, Sessionsherrer, Amtmand og Biskop, altid med fire Heste for Vognen, køre træ fra Fovslet Skov til Haderslev Amtshus, hver Mandag køre med Sognefogden til Haderslev osv.*⁵⁾ – *den Slags Kørsel tog haardt paa Dyrene, og nogen Betaling fik man ikke ... Søren havde i 30 Aar kørt Æjt*

mellem Kolding og Skive, han havde ofte kørt med æ Pro'benröjt'er (Handelsbetjente), som man (hånligt) kaldte disse.⁶⁾

De resterende 7 kilder, udelukkende fra Syd- og Sønderjylland, drejer sig om tvangsudskrivning i krigstid og kan så vidt ses alle knyttes til de slesvigske krige 1848-64, fortrinsvis 1864, hvor de tyske besættelsestropper i Jylland ofte udskrev vognkørsel: *Naar de skulde flytte fra det ene Sted til et andet, skulde Folkene køre med deres Ting, det kaldte de at gøre i "Egt".*⁷⁾ Til disse kilder slutter sig to optegnelser af glosen *krøbbel-ægt* (i HPHansen.Opt.), vel egentlig om kørsel med sårede soldater, men åbenbart også hånlig ment, idet glosen overført kan bruges også om andre ærgerlige pligter (jf. ndf.).

Sygetransport (*krøbbel-ægt*) 1864.

Sidste hovedbetydning er ”ægt 3” (pligtkørsel for kommune el. naboer). De sikre kilder bag denne betydning – alle fra sidste halvdel af 1800-tallet el. begyndelsen af 1900-tallet (og formentlig afspejlende samtidige forhold) – er kun en håndfuld, men yderligere ca. 10 kilder (fra samme tid) med bred betydningsangivelse ”pligtkørsel” el. helt uden forklaring dækker formentlig det samme. Når Lyngby i 1858 har hørt nogen *ba·j sin nå·bo om å gør æjt* (= bude sin nabo til at gøre ægt)⁸⁾, har der vel været tale om at hente jordemoder til vognløse folk. Det har han også hørt nogen (hånligt) kalde *krøv·læjt* (= krøbbelægt, overført i forhold til betydningen nævnt ovf.); og samme ord anfører en sydvestjysk kilde med betydningen: *Arbejde som helst skulde have været sparet, f.Ex. følge en fuld Mand hjem.*⁹⁾

Som det ses, kandiderer de tre hovedbetydninger til hver sit betydningsnummer i artiklen *ægt*. I betragtning af de forskellige anvendelser af *krøbbel-ægt*, må dette ord tildeles selvstændig artikel (de få kilder til trods). Det samme gælder sammensætningen *vogn-ægt* (= leje af, betaling for vogn) fra to sydvestjyske kilder, hvor 2.led muligvis er et sent relikv af det gammeldanske *ægt* (i den udifferentierede betydning: *kørsel*). Yngre betegnelser for ”ægt 3”, nemlig et sporadisk optegnet *doktor-køren* (-*kørsel*), hhv. *jordemoder-kørsel*, er allerede medtaget som korte artikler i Jysk Ordbog.

3. Vedr. glosen *konge-ægt*

Begrebet *kongen* udviklede sig op gennem tiden til ikke kun at dække personen, men også kongens embedsmænd, landets administrative ledelse – alt det vi i dag vil kalde *staten*. Med dette ord som forled må vi antage, at *konge-ægt* alene dækker den pligtkørsel, der i forrige afsnit blev kaldt ”ægt 2”.

Det ser også ud til at være tilfældet. Kun i én ud af de syv kilder (se kort 2) drejer det sig om kørsel med (danske) soldater i krigstid, ellers drejer det sig vist om persontransport i fredstid, helt klart i en kilde som denne: *Det var ikke videre yndet, at der var ikke saa faa ”Kongeægter” at gøre, bl. a. naar den aarlige Session holdtes. Hver af ”Sessionsherrerne” havde Ret til at faa en Bondevogn med to Heste ... til sin Befordring og i alt Fald de fornemmere vistnok endnu en til for deres Bagage ... Amtmænd, Herredsfogder o. fl. benyttede ligeledes Ægtvogne ... der lød af og til Klager over, at de stakkels Heste blev overanstrengte ved hurtig Kørsel.*¹⁰⁾

Kravet om hurtig befordring ligger bag denne overførte brug: *Om en, der kørte meget rask, sagde man: ”Han kjoor, som han kjoor i Konngæjt”* (= han kørte, som om han kørte i kongeægt).¹¹⁾ Måske også bag det afledte verbum *ægte*, vi træffer i en enkelt kilde: *Hwa kjör do å jæjte ætte* (= hvad kører du og ægter efter?), *spørger man en Kending* (= bekendt) *kørende paa et uventet Sted; ogsaa til en Karl, der ifølge misforstaaet Ordre for Eks. harver i en forkert Vang.*¹²⁾

Som man vil forstå, behøves der i denne artikel kun redegørelse for to betydninger (vedr. ”ægt 2” og ”ægt 3”), forudsat at redaktøren efter planke (”hertil”) tilføjer det afledte verbum. Artiklen bliver en pendant til den i ØMO (med sporadiske belæg fra hele ømålsområdet).

4. Vedr. glosen *konge-køren*

I modsætning til det foregående ord synes dette rent jysk – ja endda nord- og midtvestjysk, for dets optræden i to kilder fra Øst- og Sydjylland (se kort 3) skyldes formentlig kendskab til Feilbergs jyske ordbog.

Ordets 2.led er jo blot en opdatering af det forældede *ægt*, hvilket stemmer godt med, at kilderne – helt bortset fra de ovennævnte Feilberg-påvirkede – alle falder i en af flg. tre kategorier: (1) ret unge kilder (efter 1890), der kun bruger ordet om en fortidig forpligtelse, (2) optegnelser ved Evald Tang Kristensen (i 1870-erne), som normalt rekonstruerede kildernes beretning på grundlag af nedfældede hovedpunkter, (3) I.P. Jacobsens 1600-tals-roman *Fru Marie Grubbe*, hvor den formentlig som så meget andet i romanen afspejler forfatterens arkiv-studier af fortidig kultur og sprogbrug. Ikke desto mindre rammer I.P. Jacobsen plet med sin nordvestjyske replik: *Hywl i Grob og Hamler i Gras, det er en lied Konkyren* (= hjul i grøften, og hammelstokke itu, det er en led kongekøren)¹³⁾; den forlangte hast kunne let ende i løbskkørsel.

I flertallet af de ikke-fiktive kilder fra Nord- og Midtvestjylland betegner *konge-køren* transport af statslige embedsmænd; kun i en enkelt (yngre) kilde er der tale om transport for kommunen: *I hver kommune var der noget, man kaldte Kongkjøringsvogne – en lagde Vogn og en anden Heste til, som man kunde komme til Rette, og så skulde der 2-3 Karle med, når der f.E. skulde hentes tømmer til en Bro. Gårdmændene skulde levere Vogne, medens Husmændene skulde udføre Gangarbejdet – derunder også at besørge Breve og ledsage Arrestanter eller Fattige fra Sogn til Sogn* (så støttebyrden blev fordelt).¹⁴⁾

Artiklen *konge-køren* kan altså indrettes med to betydninger (svarende til ”ægt 2” og ”ægt 3”) – eller bare med den første af disse samt (efter planke) en tilføjet alternativbetydning.

5. Vedr. glosen *konge-rejse*

Når Feilbergs ordbog under dette opslagsord anfører en udtale fra det sydvestjyske Darum (se kort 4), må det skyldes, at han hér (hvor han havde sit embede) har efterhørt glosen *konge-rejse*, meddelt fra hans kilde i det midtøstjyske Søvind – og siden har en optegner i nabosognet

efterspurgt den på ny på grundlag af Feilberg. For ellers synes ordet (som vist på kortet) kun kendt i Midtøstjylland og det nordligste Vendsyssel – og så for øvrigt på øerne (jf. ØMO.) og i ældre rigsdansk (jf. VSO.); det sidste forklarer vel ordforklaringen i F.: = rgsm.

Efterleddet *-rejse* antyder, at befordringen af personer og gods godt kunne være temmelig lange, og sådan forholder det sig også i kilderne. Fra 1800-tallets Vendsyssel har vi en levende skildring af *disse saakaldte "Kongerejser"* (med embedsmænd), som var *en ikke ringe Plage for Bønderne i Almindelighed* – mundende ud i fortællingen om, hvordan en kolerisk sessions-kommandør en gang blev sat til vægs af et par fortørnede ægtkuske.¹⁵⁾ I Midtøstjylland drejer det sig lige så meget om kørsel for militæret, ikke mindst i 1864, da bønderne måtte betjene såvel de flygtende danskere som de fremrykkende tyskere.¹⁶⁾

Ogå denne artikel behøver kun en enkelt betydning (svarende til "ægt 2"). Og vi vil slet ikke registrere, at en kvalificeret yngre kilde fra Mols helt har mistet fornemmelsen af ordets betydning: *kongerejse ... har hørt det omtale; det var vist en lang rejse el. kørsel.*¹⁷⁾

6. Vedr. glosen *rede·skyld*

I 1300-1500-tallet blev glosen *ræth-skjut* anvendt om bondebefolkningens forpligtelse til at befordre kongen og hans embedsmænd (med alt deres gods) på rejser rundt om i riget.¹⁸⁾ Begge ordets led er substantiver, som kan følges tilbage til oldnordisk, og oversættelsen "vogn-transport" er nok den, der rammer bedst.

Hvis ordet var blevet videreført til nutidigt rigsdansk, ville det nok have været i formen *red(e)skyld*. I hvert fald er det i denne forvanskede form (med omtolkning af 2.led til *-skyld*, i dettes ældre betydning af "skat", jf. *grundskyld*), at Moth. (ca. 1700) kender ordet – om end kun fra en 1500-tals-kilde (Huitfeldt). VSO. anfører (1829) samme kilde og erklærer i konsekvens heraf ordet for uddødt.

Ikke desto mindre har *rede·skyld* overlevet i det midtøstlige Sønderjylland. I en præsteindberetning fra 1563 tilsyneladende som betegnelse for transportdelen af en tiendeafgift.¹⁹⁾ Og fra 1800-1900-tallet har Jysk Ordbog hele otte kilder (jf. kort 5), flere endda optegnet i en overbevisende dialektal form. Hvor ordets anvendelse lader

sig bestemme, drejer det sig udelukkende om kørsel for militæret i krigsårene 1848-64, fx: *Krigen 1848 til 50 har de Nørbyer fået ret nær ind på livet ... De har mangen gang måttet yde både husly og mad til såvel danske som tyske soldater, foruden at de blev forordnet til "redskyld" (ægtkørsel).*²⁰⁾

Altså endnu en lille artikel i ordbogen om "ægt 2" (endda kun i militær sammenhæng). Med mindre man som en sideform til *rede·skyld* vil medtage den enlige Samsø-kildes *reds·kør* (med alternativ omtolkning af 2.leddet til *-kør*, en kortform for *-køren?*). Det er nemlig en betegnelse for "ægt 3": *di kjo-r reske'r* (= de kørte redskør), dvs. *Gårdmændene skiftedes til at køre efter Læge og Jordemoder.*²¹⁾ Men da der også er optegnet et heraf afledt verbum (*reske'r* = *redskøre*, *køre efter Læge*), vil det nok sikre overblikket bedst, at de sidste to ord præsenteres samlet (som opslagsord hhv. efter planke) i en selvstændig artikel *reds·kør*.

7. Og nu?

Hermed er forarbejdet gjort. Nu kan ordbogsartiklerne skrives som planlagt ovf. – med gensidige henvisninger samt henvisning til denne tidsskriftartikel. Citaterne ovenfor vil også med stor sandsynlighed komme med i artiklerne, suppleret med endnu et antal.

Læseren må væbne sig med tålmodighed, indtil vi får ordbogsartiklerne publiceret på vores ny hjemmeside (jf. s. 2). I mellemtiden håber jeg at have illustreret, hvilke faser af arbejde, man som redaktør må igennem, når det drejer sig om betegnelser, der er på vej ud af dialekten inden for den periode, Jysk Ordbog dækker.

Noter

(her benyttes så vidt muligt kildeforkortelserne fra www.jyskordbog.dk)

¹⁾ De foregående afsnit er baseret på Encykl., ODS., danmarkshistorien.dk – samt diverse kildehenvisninger herfra, bl.a. Jens Skriver: *Hoveri og landgilde* (1996), Erling Ladewig Petersen: *Magtstat og godsdrift* (2002), E. Kjemtrup: *Vejmanden* (2003), *Reglement* (1810) for Giordemodervæsenets Indretning ... – alle (helt el. delvis) tilgængelige på nettet.

²⁾ Ingen af disse gloser er sådanne ad-hoc-dannelser, vi kan henvise til behandling efter "planke" i bunden af en anden artikel.

- ³⁾ Krist.JyA.II.4.
- ⁴⁾ Jf. Ord&Sag.2003.33.
- ⁵⁾ Top. 2390 (AarbVejle.1937.235.
- ⁶⁾ Top. 2491 (HPHansen.Opt., efter meddeler f. 1856).
- ⁷⁾ Top. 2654 (optegnelse DFS. 1906/46).
- ⁸⁾ Top. 3074 (°Agerskov).
- ⁹⁾ Top. 2575 (optegnelse til F. ca. 1880).
- ¹⁰⁾ Top. 2515 (AarbHards.1937.41f.).
- ¹¹⁾ Top. 2353 (Ussing.Erritsø.188).
- ¹²⁾ Top. 2044 (optegnelse IDD 1880).
- ¹³⁾ Top. 1321 (JPJac.SV.I.12).
- ¹⁴⁾ Top. 2482 (HPHansen.Opt. 1940).
- ¹⁵⁾ Top. 1182 (Gaardboe.FV.305ff.).
- ¹⁶⁾ Top. 2173 (AarbAarh.1931.179f.)
- ¹⁷⁾ Top. 2029 (°Tved).
- ¹⁸⁾ www.gammeldanskseddelsamling.dk
- ¹⁹⁾ Rhode.HaderslevAmt.420f.
- ²⁰⁾ Top. 3111 (Løjt.1981.77).
- ²¹⁾ Top. 0355 (°NSamsø)